

Милко ПАЛАНГУРСКИ

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

БАЩИТЕ НА ТЪРНОВСКАТА КОНСТИТУЦИЯ – ДУХОВНИЦИТЕ МЕЖДУ ПОЛИТИКАТА И РЕЛИГИЯТА

Milko PALANGURSKI

“St Cyril and St. Methodius“ University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

THE FATHERS OF THE TARNOVO CONSTITUTION – THE CLERGY BETWEEN POLITICS AND RELIGION

According to the 1878 Berlin Treaty, the Bulgarian state is a constitutional monarchy. The establishment of the Organic Statute was entrusted to the Constituent Assembly summoned by the Provisional Russian Administration. The leaders of the Bulgarian Orthodox Exarchate, as well as representatives of the Ecumenical Patriarch, the Muslims and the Jews, occupied a special place in this task. The forefront of the meeting was given to the priests due to their great influence in forming the Bulgarian society. Their educational background was related to two of the most conservative structures of the nineteenth century – the Russian theological educational institutions and the Patriarchate in Istanbul. Their careers in the religious institutions of the Ecumenical Patriarchate defined them as followers of century old canonical rules, thus their inability to become a part of the progress. All this, plus their important role as teachers, writers and spiritual leaders, took them to the conservative sector of the gathering. They failed to enforce their vision for the constitutional arrangements, thereby creating conditions for reducing their role in the future political life of the country. For a very short period of time, a “political secularization” took place and all of the religious communities were removed from the political scene.

Keywords: secularization, Orthodoxy, high clergy, priests.

След края на голямата Източна криза (1875–1878 г.) идва времето за изпълнение на конгресните решения от Берлин, които трябва да поставят темелите на новото политическо и териториално статукво в Югоизточна Европа. Една от императивните постановки на договора е, че под ръководството на руски императорски комисар българите трябва да изработят своя основен закон и да изберат държавен глава. Затова на 10.02.1879 г. сред руините на стария административен център на страната в Търново се свиква Учредителното народно събрание (УНС). Депутатите са свикани по система, изработена и предложена от руските власти, и 230 български граждани се озовават в УНС в качеството си на народни представители (Палангурски 2014: 9–53).

Списъкът на императорския комисар неслучайно започва с представителите на висшия църковен клир. Тяхното място е запазено по презумпция, тъй

като в крайна сметка всички са наясно, че един от основните морални мотиви за воденето на войната е борбата между кръста и полумесеца – мотив, който най-лесно се използва за създаването на достатъчна обществена подкрепа за войната и за мотивирането на войниците в бойните съединения, за да изпълнят те своята мисия.

С много по-голямо значение, разбира се, е фактът, че те са представители на единствената национална институция, която практически обхваща изцяло земите, населени с българи. Тази институция има разположени свои структурни подразделения по всички нива от социалната тъкан на обществото, и, не на последно място, тя е призната от официалната власт и има правото на легално действие. Освен чисто религиозните си функции Екзархията организира образователните и общинските структури, играе ролята на посредник в семейните дела, приема да води гражданското състояние на населението и ако някой има практически управленски опит, това несъмнено са религиозните дейци. Историческият процес и традицията, съчетани с вековните канонични правила, правят ангажираните в Екзархията фигури изключително важни в обществената тъкан, тъй като те не само могат да се възползват от своя социално-политически опит, но и благодарение на него успешно да лавират, да използват положението си за насочване на другите депутати и да постигат лесно споразумение помежду си при налагането на определени решения. За Временната руска окупационна власт (ВРОУ) религиозните дейци са повече от задължителен елемент при структурирането на събранието, и то не само като респект към миналите им заслуги, настоящата им роля или поради сантимент към православието, а поради ясно разбрания политически интерес, който дава възможност на императорския комисар княз Ал. Дондуков - Корсаков не само да се опира на тях в количествен аспект, а да ги използва като инструмент за влияние върху колебливите депутати.

При подбора на църковните дейци руската администрация нарушава буквата на Берлинския договор и призовава лица, които не са нито родом от Княжеството, нито живеят на територията му. В списъка на митрополитите са екзарх Йосиф и митрополит Евстатий Пелагонийски, които формално резидират и управляват територии вън от тези на княжеството, но тъй като екзархът все пак канонично е ловешки митрополит, а пък никога непооявявалият се в Битоля митрополит Евстатий Пелагонийски управлява Нишавско-Знеполската епархия, от която части все пак влизат в територията на свободната страна, никоя от силите не повдига въпроса. Много по-важно за националните интереси и бъдещето на църквата е дали в Търново ще пристигне екзарх Йосиф. Подобен акт моментално ограничава възможностите за съхраняване и лавиране на целокупната Екзархия и затова парижкият възпитаник предпочита да замине отново за турската столица и да се опита да запази църковното единство в

битността си на формален отомански чиновник. Така реално в събранието се озовават 8 митрополити, двама управляващи епархии, игуменът на Рилския манастир и двама свещеници – единствените двама духовници, избрани от населението, което е и най-голямата изненада в случая. За разлика от православните, мюсюлманите имат само един свой духовен лидер – видинският мюфтия, който представлява всички техни религиозни структури. Това е едно доста ограничено представителство, понеже според първото преброяване на населението мюсюлманите в страната са 578 060 (29.9 %), като по този начин тяхното представителство е приравнено по влияние към единствения представител на еврейското духовенство – софийския равин, духовен водач на 13 342 или само на 0.72% от населението. Общото количество на духовни лица (14 души) прави религиозния елемент сравнително незабележим (6.08 % от депутатите), но количеството му е обратнопропорционално на неговото действително влияние.

И без анализ се вижда, че както в количествено, така и в качествено отношение тази група няма особена вътрешна хомогенност или обща воля. Наличието на видинския мюфтия Хафъз Сюлейман и на софийския равин Гавриел Рафаел Алмознино е плод на решенията на Берлинския конгрес и висшата дипломация. Руската администрация е напълно наясно с очакванията от нея и осигурява духовните водачи на двете малцинства. За първия не знаем нищо, само че е представител на регион с минимален процент мюсюлмани, докато еврейският лидер е типичен представител на духовните среди и е с дълъг опит в политиката на контакт в иноверна среда (Бенямин 1970: 53). Това ще го накара не само да подпише конституцията, за разлика от Хафъз Сюлейман, но и да участва в създаването на юридическите основи за духовното самоуправление на религиозните общности в страната (Палангурски 2014: 53, 279).

По политически и дипломатически причини се стига до едно невероятно до момента (а и дълги години след това) сношение между двете църкви – Вселенската патриаршия и Българската екзархия. Присъствието в залата на варненския митрополит Кирилос наред с българските митрополити е първият досег между определящите се за пазители на каноническите права и отлъчените от тях схизматици. Не може да не се отчете, че гръцкият варненски йерарх не се чувства изолиран, дори участва в дебатите и подписва съвместно с другите депутати обръщението към силите, подписали договора. Така Дондуков-Корсаков успява да направи невъзможното – да постигне примирие между двете църковни структури поне на политическо, а не на религиозно ниво.

Това примирие е временно и приключва с напускането на Търново от страна на Кирилос. Предлогът е празнуването на Великден в началото на април 1879 г., но истинската причина е, че всеки опит да издейства права за гръцкото малцинство завършва с неуспех – нещо, което е предопределено от цялата философия на този сблъсък, започнал половин век по-рано. За разлика от цариградската почва, където българите дълго време са в отбрана и търсят изход извън системата на православния канон, за пръв път представител на Патри-

аршията е от потърпевшата страна и накрая предпочита да не легитимира конституцията със своя подпис. Не че това има някакво значение в момента, тъй като това е акт, насочен повече към създаването и запазването на бъдеща позиция за борба. Митрополит Кирилос Варненски е много добре подготвен канонически и политически патриаршески представител – борбата му започва още отпреди Берлинския конгрес, към който апелира за създаване на „Елино-Варненско княжество“. След като не успява, той съдейства да се прехвърлят имотите на водената от него църковна структура на Атинския университет като дарение, а в първите години посреща на нож всяко действие на правителствата, които отнемат реални или мними права на гърците и ръководените от него в духовно отношение гагаузки села.

Дипломатите го определят като „грък до мозъка на костите си“ и той попада във Варна като заместник на избрания за патриарх Йоаким III – отначало като временно управляващ епископ (1873 г.), а впоследствие и като титуляр (1875 г.). Завършва Халкинското богословско училище, владее гръцки, български, турски, френски и на варненска почва ще трябва да се сблъска с друг ученик от тази най-висша школа на православните църкви в региона – Варненския и Преславски митрополит Симеон (1840–1937). Неговата биография е обратна на тази на гръцкия митрополит. Ако за Кирилос се твърди, че родом е българин от сливенските села, то Симеон се ражда в семейство с български и албански корени, а родът му е дал на нацията Ст. Караджа. Дълго време Симеон стои по-близо до гърцизма, което е видно и от светското му име Одисей Попниколов (Пападопулос), и от обучението му в гръцкото училище в родния Бургас. Като всички хора, преминали на другата страна и стигнали до фанатизъм и твърда убеденост в правотата си, и двамата са готови на всичко, за да наложат своята воля и да реализират задачите на своя живот: Кирилос – да запази гръцкия елемент във Варна, Симеон – да постигне окончателна „българизация“ на района. Политическата им омраза е пословична, щом не използват нито гръцкия, нито българския език в общуването си, а предпочитат турския, само и само да не покажат слабост пред другия и да не му отстъпят. Така морската столица на страната се превръща в последната териториална битка между двете църкви на север от Балкана, като донякъде резултатът е предизвестен. Последната крепост на Патриаршията в свободна България съвсем скоро ще загуби своя елински характер първо като население, а след това и като църковна структура – митрополит Кирилос ще напусне Варна през 1882 г., а наследникът му няма да бъде допуснат дори да слезе от парахода.

Това показва, че дори идентичната образователна среда и учители раждат различни личностни ориентации. Не може да се отрече, че Патриаршията добре подбира младежите, които се обучават на остров Халки. Тази „висша школа“ обучава няколко души от висшите религиозни дейци на Екзархията. Освен споменатите двама в УНС са още трима митрополити: Евстатий Зографски (1832–1888), Доситей Самоковски (1837–1907) и Григорий Доростоло-Червенски

(1828–1898), както и един нереализирал се духовник, Марко Балабанов. В случая със Симеон Варненски и Преславски и М. Балабанов трябва да се каже, че и двамата правят лична жертва в името на националната идея – първият отказва стипендия за обучение по лингвистика срещу отказ от национална принадлежност, вторият не получава своята диплома, тъй като не се замонашва под егидата на Патриаршията. Другите трима обаче тръгват по пътя на религиозната кариера и бързо се озовават сред първите йерарси на Екзархията. За тяхното образование обаче прозира една личност, която е от първия випуск на училището на о. Халки (1848). Впоследствие тази личност е преподавател по църковна история, по църковнославянски и руски език (1857), а за известно време е и ректор на училището (1865–1868) – митрополит Антим Видински (1814–1888). Така на острова се обучават шестима от осемте владици в УНС (Палангурски 2014: 56–57, 97, 113, 116, 154).

Бившият екзарх не е най-възрастният духовник в УНС, той отстъпва по възраст на Иларион Ловешки и Кюстендилски (1800/1801–1884), но има биография, включваща всички възможни аспекти на една религиозна кариера, която може да се случи на един българин. Започнал в Лозенградското гръцко училище, известно време се обучава за абаджия в турската столица, замонашва се на 21-годишна възраст в Хилендарския манастир и е негов таксидиот в родния Лозенград. Преминава през реномираното светско училище в квартал Куручешме, а след богословската диплома от о. Халки е сред първите българи, които завършват Духовната академия в Москва (1856) с научна степен „магистър по богословие“. Лично патриарх Филарет Московски го ръкополага за йероманях, като доверието на северната империя към него явно е доста голямо, щом започва да служи в руската църква към посолството в Цариград. Така че от средата на XIX в. той става символ на новата дестинация за оформяне на църковния ни елит, Русия.

Но разгръщането на този процес все още предстои и образованието под егидата на Цариградската патриаршия продължава да е един напълно естествен ход в кариерата на човек, избрал духовното поприще. Пътищата към него са различни – бесарабският българин Григорий Немцов (бъдещият Доростоло-Червенски митрополит) започва своето религиозно развитие много млад в молдавския манастир Нямцу край Яш. Оттам го изпращат да учи в Хилендарския манастир на Атон (1846), където попада на Неофит Бозвели и Иларион Макариополски, като последният лично го посвещава в йеромонашески сан. Следва обучение в Карея, великата школа в Куручешме, за да се озове на о. Халки по настояване на ерусалимския патриарх със стипендия на правителството в Белград, осигурена му от сръбския митрополит Петър. Явно неговото обучение е успешно и през 1863 г. Григорий Немцов става „доктор по богословските науки“. И това за един период от 16 години. Но и той завършва своето развитие като по-младия от него Симеон Варненски, привърженик на самостоятелната българска църква. Разликата е само в това, че Симеон Вар-

ненски се замонашва в Хилендарския манастир след завършване на образованието си, но духовният им ментор е един и същ – Иларион Макариополски. Някак си настрана от общия духовен път на дотук споменатите стои само бъдещият Доситей Самоковски, който след о. Халки предпочита да започне кариерата си в Патриаршеските структури и през 60-те години на XIX в. отсъства от знаковите процеси на църковната и националната борба (Маркова 1989: 219, 328–329).

Манастирите като институция, а и другите структури на църквата са един от каналите за получаване на практически безплатно образование и осигуряване на бъдеща кариера. От манастир започва духовната кариера и на Пелагонийския митрополит Евстатий Зографски. Подобно на Григорий Доростоло-Червенски и Антим Видински и той се замонашва на 18-годишна възраст, само че в Рилския манастир, а по-късно отива при друга крупна фигура на църковната и националната борба, Натанаил Охридски в Зограф. След Хилендарския манастир това са другите две средища, които формират националния религиозен елит. В общи линии той върви по пътя на Антим Видински и разширява своите православни маршрути на обучение извън Цариград – учи в семинарите в Яш и Киев и през 1866 г. след 13 години обучение придобива образователната степен „магистър по богословие“ в Московската духовна академия. Продължава да учи още 6 години като слушател по философия в Берлин и медицина в Париж, което му дава възможност да отвори болница и училище към Зографския манастир. Той е един от най-всестранно образованите и подготвени духовници, но съдбата няма да му позволи да бъде истински титуляр на катедра и той никога няма да влезе в Битолската митрополия, а ще странства между Враца, Пирот, Цариград и Одрин като управляващ, но никога като епархиален титуляр.

Въпреки ограничените възможности за растеж на българите в Патриаршията в един или друг момент те влизат в нейните структури и разчитат на нея като поле за развитие. Не може и не бива да се очаква друго. За по-старите църковни дейци това е напълно естествено. Всички, които са родени през първата четвърт на XIX в., имат идентичен път. Така например Иларион Кюстендилски до издаването на фермана има стаж в църквата от 51 години. Обучението му в началото на XIX в. е напълно в синхрон със състоянието на образователната мрежа. Селянчето, родено в еленските колиби, получава своите познания в килийното училище на Дойно Граматик и впоследствие трябва да разчита на знанията, които може да му даде Къпиновският манастир „Свети Никола“. През следващия половин век той не само преминава всички възможни нива на растеж от послушник до митрополит, но „попива“ както най-доброто, така и най-лошото от Фенерската действителност и е единственият интронизиран за митрополит от двете църкви в две различни епархии – от страна на Патриаршията за Ловешки митрополит, а от страна на Екзархията – за Кюстендилски. Той не само преминава през йерархията на патриаршията, но

преживява и цялото противопоставяне между двата народа и му се налага да се спасява с бягство от „богоспасяемата си епархия“, подгонен от гражданството на Ловеч заради финансови спорове и обвинения в сребролюбство. Тази слава му осигурява прогонване и от Самоков (1860), където не го допускат като заместник на гръцкия митрополит Матей. Впоследствие напуска и отново се връща в лоното на Патриаршията, като същевременно служи на български език от 1860 г. и се грижи за църквите и училищата (Палангурски 2014: 56, 97–90, 137).

Българският му корен и българският език не му спестяват проблемите, както не спестяват нищо и на Антим Видински. Неговата кариера следва същата матрица – ръкоположен за Преславски митрополит (1861), той отказва да заеме поста си до изчистване на църковния спор и участва в църковния събор, свикан от Патриаршията през 1864 г. с цел помирение, а от 1868 г. приема поста на Видински митрополит. Компромисът е направен, но той е невъзможен и под натиска на обществото още същата година отхвърля каноническото подчинение на Вселенската патриаршия.

Третият от това първо поколение духовници е игуменът на Рилския манастир архимандрит Пантелеймон (1819–1884), чиито живот и кариера са свързани единствено само с рилската обител, която го приема за послушник на 15 години. Там има щастието да се образова при двама от най-видните ни педагози – Неофит Рилски и свещеник Анастасий, а таксидиотството му позволява да продължи в Пловдив и Карлово, където не само събира помощи, но и е ученик и учител. Той оглавява една от най-дългите мисии за събиране на помощи в Руската империя (1852–1857) – мисия, разрешена от императора и Синода на Руската църква и разпространила се в 21 епархии от европейската част на Русия. Заедно с йеромонах Никифор събира 16 516 сребърни рубли и огромно количество църковна утвар, одежди, книги и др. До 1872 г. оглавява подобни мисии в Сърбия, повторно в Русия, на Света гора и отново е таксидиот във Враца, Панагюрище и Кюстендил. Той отговаря на всички критерии за митрополит, но не успява да стане такъв въпреки желанието на гражданите на Самоков и Враца – в първия случай синодалните членове не го подкрепят, а във втория той се отказва сам. Архимандритът остава в историята като един от най-видните ръководители на манастира, негов игумен е на два пъти в продължение на 11 години (1864–1868; 1874–1881) – биография, която обяснява защо е поканен лично от Дондуков-Корсаков в УНС (Палангурски 2014: 203–204).

От по-старото поколение духовни дейци е и Никола Тодоров Икономов (1820–1897). Неговият жизнен път е идеална илюстрация за живота на онези лица, които съхраняват православната си религия, но същевременно се опитват да модернизират и преведат безпросветното общество в новото време. Роден е в будната Жеравна, като дядо му, баща му, братята му и чичо му са свещеници и килийни учители. Самата му фамилия подчертава принадлежността на неговото семейство към по-видния слой на църковната йерархия. Титлата „иконом“ говори за известни отговорности сред низшето духовенство и

неслучайно тази фамилия се превръща едва ли не в белег на родов „аристократизъм“, който показва, че носещият я има предци, които са ръководили няколко свещеници в определен регион. Неслучайно и неговият племенник Тодор Икономов също приема тази фамилия, която не произтича, както обикновено, от битовата или природна среда, а е белег на принадлежност към религиозен и образован слой. При подобна семейна среда образованието му е предопределено като обем, а и като място – семейството, килийното училище в Жеравна и класното в Котел и в крайна сметка Н. Икономов достига до една рядка за времето си квалификация – преподавател по взаимната метода. Той е учител от 1841 до 1874 г. и повече от 33 години е в темелите на образованието в центрове като Шумен, Русе и най-вече в приелия го за постоянно Разград, като на различните места извършва трансформацията от килийното към взаимното обучение и накрая към класните училища. Затова през 1874 г. по настояване на разградчани оглавява градската община, ръкоположен е за свещеник, за да реализира своя опит в управлението не толкова на църковните, колкото на образователните дела. Поел общинските, образователните и религиозните дела в града и региона, той е обявен за протонотарий и с гордост се подписва с тази титла под конституцията. Човешката суета, особено в религиозните и каноничните структури, също е неизбежна. Гръмката титла в миналото е означавала секретар на патриарха, но в случая трябва да се разглежда като владишки секретар, оторизиран да замества владиката в текущите дейности (Радев 2009: 5–357).

Другият избран директно от населението свещеник е Христо Вълчев Черковналиев (1834–1889) от с. Калипетрово, Силистренско (Еников 1983: 28–35). Той също е учител шест години и започва да служи едно десетилетие порано от протонотарий Н. Икономов, като става църковен служител по време на Патриаршията, а след създаването на ексархийската мрежа е избран през 1873 г. за митрополитски наместник в Силистра. Заедно със Софийския митрополит Мелетий Зографски (1832–1891) те са представители на средното поколение църковни дейци – на тези, които са родени през 30-те години на XIX в. Но въпреки настаналите промени в образователната мрежа, която вече е една ясно забележима смес от кълновете на новобългарската и религиозната просвета, пътищата на биографичното им израстване са по-близо до традиционните начини. Калипетровският свещеник е ученик на Р. Блъсков само благодарение на инициативността на баща си, който е в основата на национално-църковното събуждане в региона, докато Мелетий в известна степен е привилегирован – той е племенник на архимандрит Антим Ризов, който му осигурява обучение и замонашване в Зографския манастир (1847–1851). Монашеският му статус отваря пътя към достъп до семинарията в Атина, служба в руската църква в гръцката столица, две години лекции по теология в Берлин, Кишиневската семинария и Петербургската духовна академия (1864–1866) и накрая в Киприяновския манастир в Бесарабия (1866–1869), където се занимава с преводи на

руска литература. Това е съпроводено от таксидиотска мисия и учителство в Казанлък, Цариград, Сливен и Ямбол. Гражданите на Ямбол го прогонват като проводник на гърцизма. Това показва разширените възможности за развитие, но същевременно и онези остатъци от средновековната схоластика, които трябва да се преодоляват.

Ако за дейците, родени през първата четвърт на века, това е единственият възможен път на развитие, то кариерата на техните по-млади колеги е доминирана основно от българо-гръцката разпра. Но и тук има разлика, когато става въпрос за степента на компромис и лоялност към канона. Най-спокойна е кариерата на бъдещия Доситей Самоковски (1837–1907), който след като завършва училището на о. Халки (1863), става монах и помощник на главния секретар на Патриаршията и неин главен секретар (1870–1872). Той не преживява сътресенията на по-старите си колеги и плавно преминава от едната към другата църковна структура, реализирайки умело образованието и подготовката си, и се превръща в първия избран митрополит на новата църква – още едно потвърждение на максимата за ролята и съдбата на революционно настроените дейци. Иронията на историята е там, че той трябва да се появи в най-бунтовния в църковно отношение град, който е изгонил двама митрополити и трима кандидат-епископи за местната катедра, като борбата срещу митрополит Матей има легендарни измерения с неговите четири прогонвания (Маркова 1976: 148–150).

Много по-активен в борбата е Григорий Доростоло-Червенски, който по възраст е по-близо до „старците“, но по поведение и манталитет е водач, а и учител на средното поколение. И той обаче през 1866 г. приема поста на архимандрит в Патриаршията. Но при учредяването на Екзархията и избора на екзарх е много по-ангажиран и през 1873 г. вече тържествено влиза в седалището си в Русе като канонически митрополит. Той става централна фигура в родната църква, а през 1877 г. дори е на крачка от това да стане неин водач и получава равни гласове с Йосиф I. Само вотът на председателстващия накланя взните в обратната посока (Билчев 2006: 3–80).

Най-младият от тази поколенческа група, Симеон Варненски, отново е крайното изключение. Той не се поддава на поканите на Патриаршията, а се задоволява с ролята на писар, йеромонах и протосингел на Антим Видински и то чак във времето след отказа му от Фенер, а след избора на Антим Видински за екзарх става протосингел на Екзархията. За един кратък период, по-малък от четири години (1869–1872), той достига до поста на Варненски и Преславски митрополит едва на 32 години и е начело на катедрата си 65 години. Това е безпрецедентен случай в православния свят. Симеон Варненски е вторият след Ив. Вазов българин, на когото е издигнат паметник приживе, при това не един, а цели два, които макар и трудно, оцеляват във времето (Билчев 2007).

При Симеон Варненски има твърдост и дори политически инат в църковно-националното движение, но ако търсим сред църковния клир класически

революционер, несъмнено това е епископ Климент Браницки (1840–1901). Неговото минало няма нищо общо с това на колегите му – дълго време биографията му се развива не само извън цариградския кръг, но и извън църковната среда. Климент Браницки е роден в една и съща година със Симеон Варненски, но за разлика от него не е принуден да изплува от една гръкоманската среда, а учи при три забележителни личности на новобългарската просвета в родния Шумен – Сава Доброплодни, Сава Филаретов и Иван Богоров. На 16 години Климент Браницки вече е помощник учител. Светското му образование го прави не само участник в първите театрални постановки и флейтист в знаменития оркестър на Михаил Шафран, но предопределя и цялото му бъдещо творчество. И пред него обаче стои дилемата на цяло едно поколение – придобиване на образование или минимална реализация. Но времената вече са други и вместо да поеме към манастира, той приема дадената му от Одеското българско настоятелство и Руския Свети Синод стипендия за обучение в Одеската семинария, което му отваря вратите за Киевската духовна академия. В продължение на 11 години (1858–1869) той изучава религиозни науки – обучение, което той от време на време прекъсва, за да участва в Първата българска легия, за да сътвори първата родна оригинална повест и да запише името си като драматург в особено популярни за времето си пиеси. Дейността му на учител и директор на българското училище в Браила (1869–1872), както и на учредител на Българското книжовно дружество и негов деловодител, го прави еднакво приемлив, познат и близък за всички среди на обществото и съвсем естествено го превръща във възможен кадър за изграждащата се народна църква.

И той е привлечен в нейните редове, като в това отношение следва модела на протонотарий Никола Т. Икономов. През лятото на 1873 г. става йеродякон, а през април следващата година е епископ Браницки и резидира в Тулча като представител на Григорий Доростоло-Червенски. През 1875 г. започва да управлява най-голямата епархия, Търновската, на която ще стане по-късно титулярен владика. Кариера, която по бързото си развитие много прилича на случилото се с екзарх Йосиф и Симеон Варненски. Така той е единственият от висшия клир в УНС, който преди да поеме църковната длъжност, има зад гърба си национално известна кариера като светско лице, революционер, учител и, разбира се, творец. Това може би е ключът към неговия постоянен и почти неприкрит стремеж да контактува със светското пространство, политическата власт и дипломатията до последния си ден.

И ако епископ Климент има реална революционна биография зад гърба си, то случаят с Врачанския архимандрит Константин (1843–1912) е по-различен. Той се познава лично с Васил Левски и Ангел Кънчев и ще има тежката участ да съобщи на Гина Кунчева за смъртта на нейния син, както и да опеє косите му, ще трябва да преживее обесването на брат си д-р Киро Попов в бурните военни години. Архимандрит Константин е повече революционер в църковните, отколкото в светските дела. В събранието е заедно с брат си Стоил

Попов, който е предпочел светското поприще, близък е до Г. С. Раковски, дългогодишен преводач е на в. „Дунав“ и е учител по турски език. Костадин Попдимитров Малинков е син на виден православен свещеник и е от онази група млади хора, които прегръщат идеите на униатството като изход от църковния въпрос. И това не е случайно, тъй като преди това има възможността да поеме образователните импулси от най-доброто, което може да срещне по нашите земи. В родния си Калофер учи при даскал Ботьо Петков, впоследствие учи в гръцкото училище в Цариград, а с помощта на Др. Цанков записва и завършва Католическия богословски колеж „Св. Атанасий“ в Рим (1863–1869). Когато завършва колежа, униатството вече не е политически изход от каноническия спор, но е добре дошло за митрополит Григорий да приобщи и него към управлението на поверената му епархия като архиерейски наместник в Силистра. Така двамата с епископ Климент по идентичен начин ще се възползват от възможността на своя сан и получения институционален трамплин, за да оглавят овдовелите епархии. През 1874 г. архимандрит Константин поема управлението на Врачанската епархия. Двамата ще чакат почти десетилетие, за да станат титулярни владци, но това не им пречи да бъдат еднакво убедени русофили и хора, които синхронизират своето поведение в религиозната, а и много често в политическата сфера.

Създаването на Екзархията и нейните институции променя съдбата на редица духовни лица. Нуждата от кадри влияе не само на отношението към националната кауза, но и става трамплин към нова кариера, която засипва с пепел стари грехове и спомени. За новото си поведение Иларион Ловчански, бъдещ Кюстендилски, е анатемосан от Патриаршията, преживява дори кратко изгнание и това заличава спомена за „обществената“ анатема, която преживява в първата си епархия. В един момент той е фигура, която заедно с Антим Видински става непреодолим фактор и без която не може да се оформи новата църква. На движението му трябва канонически владци и двамата, които оцеляват с най-малко политически негативи в мелницата на църковната борба, са именно Антим и Иларион. Двамата са сред петимата владци членове на Привременния синод и на смесения съвет за управление на Екзархията. Те участват и в Църковно-народния събор от 1871 г. Нещо повече, патриаршеските им канонични титли им отварят пътя за избор като глави на църквата и през февруари 1872 г. в рамките на една седмица двамата последователно са избрани съответно за първи и втори екзарх. Радикалните дейци трябва да преглътнат своята „несъвместимост“ с първия пост в родната църква. Класическият постулат „революцията изяжда своите деца“ се олицетворява в съдбата на Иларион Макариополски, Панарет и Паисий Пловдивски. Явно правилото е валидно и за църквата, колкото и тя да е антиреволюционна по презумпция, но фактът е категоричен – най-видните дейци и ръководители на борбата нямат възможност да оглавят институцията, която създават и освен това олицетворяват.

Иларион Ловчански се отказва от екзархийската титла, формално по старост, но реално поради натиска от Високата порта и руското посолство, но

не пропуска възможността да смени своята епархия, която още помни неговата роля, и след нов избор става Кюстендилски. В новите условия той приема общобългарските цели и задачи и се заема с изкореняване на последните остатъци от гърцизма, свиква епархийски събор, укрепва училищната мрежа и привлича Йосиф Ковачев за училищен инспектор. Тези действия на най-необразования от владиците показват, че новата структура спокойно може да наложи единна политика, която да се провежда във всички епархии. За краткия период до Априлското въстание и избухването на кризата митрополитите действат почти синхронно в споменатите посоки – свикват се епархийски събори, създават се смесени епархийски и казалийски съвети, назначават се митрополитски наместници, свикват се учителски събори за уеднаквяване на учебните програми и степените на обучение в различните типове училища. За по-малко от 4 години те налагат и практически създават две национални мрежи – религиозната и образователната, които се развиват в синхрон и практическо единоначание. Всъщност това е най-големият обществен опит на българите под ръководството на църквата – опит, който се разпростира от селската черква и училищното настоятелство до централното ѝ ръководство в турската столица. Масовото включване на населението и интелигенцията в екзархийските структури дава достатъчно основание на много историци да смятат, че това е един преддържавен опит.

Този опит се олицетворява от екзарх Антим, който изиграва своята съществена роля за изграждането на Екзархията и за културно-просветното издигане на народа. Градивната политика невинаги се оценява от съвременниците, а и от историците, но трябва да се подчертае, че той е не само духовен водач, но и целенасочен политик. Това първоначално се изразява в дейността му за развитие на културните, църковните и просветните институции, но скоро му се налага да покаже и политически действия. Той се превръща не само в религиозен водач, а и *de facto* в политическо лице на нацията. След Априлското въстание прави всичко възможно международната общественост и дипломатите да бъдат запознати с извършените жестокости при потушаването на въстанието и лично протестира пред Високата порта. Оказва пълна логистична подкрепа при мисията на Др. Цанков и М. Балабанов в Европа, с което практически се солидаризира с основната им задача – създаването на самостоятелна българска държава (1876). Специалното му обръщение към Новгородския, Петербургски и Финландски митрополит Исидор не само получава отклик сред руското общество, но и спомага за промяна в политиката на Петербург. Отказва да подкрепи публично Високата порта преди и по време на Цариградската конференция. На 14 IV 1877 г. екзарх Антим е освободен от поста си и е осъден на смърт за държавна измяна – присъда, която е заменена със заточение в Анкара. Освободен е вследствие от общата амнистия (март 1878 г.) и поема отново ръководството на Видинската митрополия (Кирил 1956: 5–956).

В неговата биография просто е синтезирано поведението на по-голямата част от църковните дейци. Разгарът на Източната криза създава сериозни проблеми пред църквата и тя е поставена между ударите на радикалните революционни среди и статута си на легално учреждение в империята. Изправена пред заплахата да бъде обвинена в революционна дейност и по една стара традиция на Високата порта някой и друг митрополит или пък самият екзарх да увиснат на въжето, през април 1876 г. цялата Екзархия и владиците се включват в кампанията за издаване на т.нар. „пастирски послания“, които апелират за запазване на реда, мира и вероподаническите чувства на населението (Божинов 2012: 182–193). Но църковните дейци нямат и друг избор – тяхната институция е вечна, а политическите реалности са временни.

Дезавуирането на посланията, разбира се, е тайно, но скоро това ще трябва да се повтори и по време на войната, което прави тези обръщения силен коз в политическите борби против отделни владици в свободна България. Позицията на владиците в североизточната част на страната, която остава под властта на султана чак до Берлинския договор, е съобразена в по-голяма степен с обстановката и поради тази причина ще настъпят доста тежки моменти за кариерата и публичния образ на един Григорий Доростоло-Червенски. В обратното положение е Софийският митрополит Мелетий, който след Априлското въстание е разследван от властта, тъй като първенци на Берковица и заловени четници на Хр. Ботев го сочат като замесен в революционното движение. Това го кара да емигрира и по време на Руско-турската война той се присъединява към армията, което налага Светият синод да го осъди на заточение за отклонение от пастирската си служба. Тази присъда ще го настигне вече в свободна България, за да намери Мелетий вечен покой в Египет. Евстатий Пелагонийски пък ще се сблъска със сръбската инвазия и му се налага да организира и възглавява движение против сръбската власт. За разлика от митрополит Виктор Нишки той отказва да признае населението за сръбско и да съдейства за присъединяването му към сръбската държава и сръбската архиепископия. Поради тази причина е арестуван и интерниран е в Крушевац, като едва след намеса на руската Главна квартира е освободен.

Образованието на църковните дейци, тяхното формиране като личности, жизненият им път, каноничните правила съвсем естествено ги отправят в консервативния лагер на събранието. Затова и тяхната дейност се концентрира в дебата около Рапорта на комисията за началата на основния закон, осигуряване на естествените правата на църквата, нейното управление и евентуалната забрана на прозелитизма (Петков 2012: 82–99).

В свиканото на 17 април 1879 г., ден след подписването на конституцията, събрание за избор на княз в залата са 24 духовници – митрополити, епископи и редови свещеници, – едно недостигнато никога повече число. Председател и на това събрание е Антим Видински, помощник му е Доростоло-Червенският Григорий, а епископ Климент Браницки мотивира избора на княз Александър I.

Триумфът на религиозните водачи е пълен и за много хора бъдещето им като политически водачи е естествено гарантирано. Това обаче ще се окаже само инерция от едно славно време.

Всички важни мисии в началния период на изграждане на държавата продължават да се поверяват на религиозните водачи без никаква дискусия. Симеон Варненски е член и фактически водач на делегацията за връчване на акта за избор на княз Александър I. Антим Видински и епископ Климент са избрани в делегацията на УНС, която трябва да изкаже благодарност на руския император за освобождението. Като председател на III ОНС Симеон Варненски ще ръководи официалната делегация на парламента за коронацията на Александър III, а Търновският митрополит Климент ще води друга делегация по повод неговата смърт, с която се поставя началото на помирението между България и Русия (1895). След Съединението той негласно оглавява излъчената от парламента и българския елит делегация, която трябва да потърси подкрепа за акта. От църковните водачи митрополит Климент всъщност е политически най-изкушеният. Назначен е за министър-председател и министър на просвещението във второто правителство (24.XI.1879 – 24.III.1880). Той оглавява още един кабинет – създадения от военните след преврата срещу княз Александър I (9 – 12.VIII.1886), без да е министър на който и да е ресор, с което директно нарушава основния закон, на който по принцип е отявлен защитник.

Въобще неговата политическа амбиция и участието му в реалната борба често го превръщат във фигура, която е подозирана в амбициите на един кардинал Ришелю. Дали е имал подобни амбиции и планове е трудно да се каже, но е факт, че той е единственото духовно лице, влязло в министерски кабинет. Освен това никога не е бил безразличен към политическия процес. По руско внушение става противник на княз Александър I, не признава законността и на княз Фердинанд, влиза в конфликт със Ст. Стамболов – конфликт, който се разгаря особено във връзка с промяната на чл. 38 от Конституцията за вярата на престолонаследника. През 1893 г. на шумен процес е осъден на вечно заточение в Гложенския манастир, но този процес се оказва катализатор на антистамболовото движение (Петков 2000: 5–435).

Обратното място в тази борба принадлежи на Симеон Варненски, който дори е използван като знаме в подкрепа на режима на пълномощията на княз Александър I. В III ОНС получава мандат от Шумен и е избран за председател на парламента, последният висш парламентарен пост, който се заема от представител на църквата. Консервативните му идеи не са чужди и на останалите участници в УНС – подобно поведение и сходна политическа принадлежност проявяват митрополит Мелетий Софийски, архимандрит Пантелеймон Рилски, протонотарий Н. Т. Икономов, св. Хр. Вълчев Черковналиев. Но повечето предпочитат да се откажат от политическата борба и след II ОНС не се кандидатираат за редови депутати. Но ако има разделителна линия, то тя не е толкова политическа, колкото чисто манталитетна и стратегическа, като се

вижда при всички кризи – отношението към Русия. Тук либерализмът и консерватизмът изчезват. В безпрекословно руския лагер попадат Симеон Варненски, Мелетий Софийски, Константин Врачански и неговото знаме и неоспорим водач, Климент Търновски, единственият българин, на когото трима руски императори имат пълна вяра.

Но по-старите дейци, които помнят всичко, което се случва в дългите години на борба за църковна независимост, въпреки благодарността си към Петербург са много по-националистически настроени и предпочитат да останат лоялни към родната действителност, а не към чуждия поглед. Антим няма да напусне Видин по време на Сръбско-българската война, а впоследствие ще се вдигне болен и немошен до Търново да закъдне и втория български княз, Доростоло-Червенският митрополит няма да се поколебае да влезе в разбирателство със Ст. Стамболов, отчитайки, че само така Екзархията ще има подкрепа за своите цели.

В това отношение Доситей Самоковски отново се различава от своите колеги – не участва активно в политиката и всички негови стъпки отново са в рамките на канона – той е временно управляващ Софийската епархия (1876–1877), водещ на екзархийски мисии за избор на местни епископи и за разрешаване на спорове, член и секретар на Светия Синод (1875–1878; 1889–1901), и негов председател (1892–1901). Той е последният митрополит на Самоковската и Кюстендилската епархия, които след смъртта му се закриват, председател е на комисията за превод на Библията и е създател на Самоковско-Рилското духовно училище – една чисто религиозна дейност и никакво рязко излизане на светската сцена. Тиха и спокойна е неговата кариера и затова като че ли почти никой не го помни за разлика от неговите колеги.

Това не означава, че неговите събратя не участват в живота на църквата – напротив, те стоят зад всички нейни прояви, но някак си винаги наред със светския шум и политическата борба. С течение на времето обаче се забелязва движение в посока на нормализация. След като завършва делото на живота си, българизирането на града и региона, бунтовният Симеон Варненски се отдава на чисто религиозна и научна дейност – член на Светия Синод и негов председател (1883–1886, 1902–1905), създател на „Църковен вестник“ (1900) и инициатор за синодалния превод на Свещеното Писание (1925). Симеон Варненски участва в преместването на Самоковското богословско училище в столицата. На неговата настойчивостта се дължи издигането на великолепното здание на Софийската духовна семинария „Св. Иван Рилски“. Известен е също така с идеята за откриване на Богословския факултет в Софийския университет. Подобно е поведението и на Константин Врачански.

Самотен и като че ли излишен за обществото се оказва Евстатий Пелагонийски. След флирта с политиката през 1879 г. той разбира, че за пореден път е останал без епархия. Битоля продължава да е недостижима без султански берат, Пирот вече е в Сърбия и единственият изход е ректорството на

Семинарията в Самоков. Проблемите обаче там са толкова големи, че в един момент той отново предпочита да се върне в Отоманската империя, за да подпомага екзарх Йосиф, и така се озовава за пореден път в епархия, която му е поверена единствено за управление – Одринската, като споменът за него в момента е само запазената му незнано как и като по чудо надгробна плоча пред вратата на българската църква „Св. св. Константин и Елена“ в Одрин.

Въпреки че изглежда невероятно на пръв поглед, но дори различни в своето поведение те много спомогат с политическата си позиция за развитието на един неочакван за тях, но неизбежен исторически процес. Те не преценяват, че църквата вече не е единствен и основен институционален играч, който олицетворява и ръководи нацията. Държавата вече е факт и както пред всяко модерно общество и пред българското е неизбежен един процес, който винаги се обозначава с термина секуларизация. Българският случай на „отделянето на църквата от държавата“ няма много общо с познатите в европейски мащаб процеси и се концентрира основно върху намаляване на политическата роля на религиозните дейци. През декември 1880 г. II ОНС отнема правото на изборност за лицата, които имат „духовно звание, освен бялото духовенство“. Така архиепископите на православната църква за първи, но не и за последен път са отстранени от директно участие в политическия живот на парламента. В закона от 8 септември 1882 г. пасивното изборително право е разрешено в обратна посока – право губят свещениците, а черното духовенство отново получава пасивно изборително право. То съществува само година и през декември 1883 г. извън кръга на избираемите вече влизат всички, „които получават заплата, пенсия или помощ от държавното съкровище“, а това включва и митрополитите. През декември 1889 г. Ст. Стамболов довежда докрай процеса на разделение между църквата и държавата в тази сфера и въвежда един ясен и изчистен текст, който отнема пасивното изборително право и на бялото, и на черното духовенство, за да се превърнат духовниците от лидери в ненужен и нежелан баласт за политическата система (Палангурски 2007: 100–132).

За това обаче „заслуга“ има и БПЦ. Липсата на достатъчен религиозен, персонален и обществен капацитет на църковната институция води до там, че „кесаревите“ финанси се оказват достатъчна компенсация за отнетите политически права. И неслучайно никога никога не протестира нито от страна на Светия Синод, нито от страна на митрополитите, нито от страна на редовите свещеници. Така религиозните служители са отстранени от политиката, а в конституцията самотен и ненужен ще остане непокътнатият и непроменен чл. 132, който предвижда специална клетва за избраните в парламента свещенослужители. Така се получава един от онези парадокси на историята, когато практиката не е в синхрон с конституционната теория и отнемането на пасивното

избирателно право на религиозните дейци остава в сила до края на действието на Търновската конституция. Така политиката „надделява“ над църквата и нейните дейци ще се заемат основно с присъщите на религиозната институция цели.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА / BIBLIOGRAPHY

Бенямин 1970: Бенямин, Ард. Видни евреи в България, т. II. Тел Авив. [Benyamin 1970: Benyamin, Ard, Vidni evrei v Bulgaria, t. II, Tel Aviv 1970].

Билчев 2006: Билчев, Т. Митрополит Григорий Доростоло-Червенски. Живот и дейност (1828–1898), Биография. Фабер: В. Търново. 83 с. [Bilchev 2006: Bilchev, T, Mitropolit Grigoriy Dorostolo-Chervenski. Zhivot i deinost (1828 – 1898). Biografiya. Faber: V. Tarnovo. 83 s.].

Билчев 2007: Билчев, Т. Варненски и Преславски Симеон, Биография, Фабер, В. Търново. 82 с. [Bilchev 2007: Bilchev, T. Varnenski I Preslavski Simeon, Biografiya. V. Tarnovo: Faber. 82 s.]

Божинов 2012: Божинов, Т. Цариградските българи между реформите и революцията 1875–1877. София. [Bozhinov 2012: Bozhinov, T. Tzarigradskite bulgari mezhdu reformite i revoluciata 1875–1877].

Кирил 1956: Кирил, Патриарх. Екзарх Антим (1816–1888). София: Синодално издателство, 956 с. [Kiril 1956: Kiril, Patriarh. Ekzarh Antim (1816–1888). Sofia: Sinodalno izdatelstvo. 956 s.].

Маркова 1976: Маркова, З. Българското църковно-национално движение до Кримската война. София, БАН. 399 с. [Markova 1976: Markova, Z. Bulgarskoto carkovno-nacionalno dvizhene do Krimskata voina. Sofia. BAN, 399 s.]

Маркова 1989: Маркова, З. Българската екзархия 1870–1879. София, БАН. 399 с. [Markova 1989: Markova, Z. Bulgarskata ekzarhia 1870–1879. Sofia, BAN, 399 s.]

Еников 1983: Еников, Зл. История на Калипетрово, Силистренски окръг. София. [Enikov 1983: Enikov, zl. Istoria na Kalipetrovo, Silistrenski okrug. Sofia, 150 s.]

Палангурски 2007: Палангурски, М. Избирателната система в България /1878–1911 г./ В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 270 с. [Palangurski 2007: Palangurski. M., Izbiratelnata Sistema v Bulgaria /1878 – 1911/ V. Tarnovo: UI “Sv. Sv. Kiril i Metodii”, 270 s.]

Палангурски 2014: Палангурски, М. Учредителите. Участниците в Учредителното Народно събрание (10.II. – 16.IV.1879 г.). Енциклопедичен справочник. София, Сиби, 327 с. [Palangurski 2014: Palangurski, M. Uchreditelite. Uchastnicite v Uchreditelnoto Narodno sybranie (10.II. – 16.IV.1879 г.). Enziklopedichen spravochnik. Sofia, Sibi. 327 s.]

Петков 2000: Петков, П. Ст. Климент Браницкий и Търновски, архиепей и държавник 1878–1901. В. Търново: ПАН-ВТ, 435 с. [Petkov 2000: Petkov, P. St. Kliment Branickii i Turnovski, arhierei i durzhvnik 1878 – 1901. V. Tarnovo: PAN-VT, 435 s.]

Петков 2012: Петков, П. Ст. Българската православна църква и държавната власт в Княжество/Царство България. Велико Търново, 567 с. [Petkov 2012: Petkov, P. St. Bulgarskata pravoslavna curkva I durjavna vlast v Knyazhestvo/ Tzarstvo Bulgaria. Veliko Turnovo, 567 s.]

Радев 2009: Радев, Ив. Никола Икономов и духовно-просветния живот в Разград през XIX в. В. Търново: Абагар, 357 с. [Radev 2009: Radev, Iv. Nikola Ikonomov I duhovno–prosvetnia zhivot v Razgrad prez XIX v. V. Turnovo: Abagar, 357 s.]